

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:3, 2005

Kortare recensioner

Anders Ekström (red), *Den mediala vetenskapen*, SISTER Skrifter 10, Nya Doga, Nora 2004. 390 s.

Den mediala vetenskapen är en antologi som i 12 konceptuellt sofistikerade uppsatser och en intervju ger exempel på hur olika vetenskaper, medier och publiker växelverkar med varandra. Boken är utgiven av forskningsinstitutet SISTER, där redaktören Anders Ekström har varit verksam, men den skiljer sig från SISTERs vanliga bokproduktion genom att den är historiskt inriktad snarare än samtidsorienterad. Majoriteten av författarna är idéhistoriker med vetenskapshistoria och vetenskapsstudier som specialitet. Jämfört med SISTERs övriga skrifter handlar *Den mediala vetenskapen* också ovanligt litet om frågor kring forskningspolicy i traditionell mening. Ändå är den i allra högsta grad av forskningspolitisk betydelse.

Förutom en inledning och en avslutning är antologin indelad i fem sektioner, som bär rubrikerna: "Vetenskapens marknader", "Medialisering som forskningspolitik", "Populariseringens gränser", "Publikernas tillkomst" och "Delaktighetens politik". Även om den kronologiska tonvikten ligger på decennierna omkring sekelskiftet 1900 spänner texterna under dessa vida rubriker tillsammans över en lång tidsperiod, cirka 1850–2000. De behandlar också en rad mycket skilda ämnen och medier, som röntgenbilder, anatomiska museer, dagspress, fotografier, forskartävlingar, science fiction, öppna föredrag, lyrik, grafisk befolkningsstatistik, botanisk nomenklatur, populärvetenskap och vetenskapsjournalistik. Det de har gemensamt, förutom en ovanligt bred definition av medier, är att de på ett effektivt sätt problematiserar den föreställning om vetenskapskommunikation som brukar benämnas den linjära spridningsmodellen.

Enligt den linjära spridningsmodellen existerar, för det första, en tydlig åtskillnad mellan produktion och spridning av forskningsresultat, det vill säga att en inre vetenskaplig kunskapsproduktion sker separat från en yttre forskningskommunikation. För det andra betraktas forskningskommunikationen i huvudsak som vetenskaplig popularisering, varigenom esoteriska forskningsresultat översätts till en diffus publik. Implicit är också, att denna kommunikation sällan är något som forskarna själva frivilligt ägnar sig åt; sådant sköts främst av författare, journalister och informatörer. Modellen baseras alltså på en gränsdragning mellan det akademiska och det icke-akademiska. Den kringgärdas därför av liknande historiografiska problem som de som följer med de traditionella modellerna om skillnader mellan grundforskning och tillämpad forskning eller mellan vetenskap och teknik.

Att förhållandet mellan vetenskaper, medier och publiker inte går att beskriva

med ett enkelt utvecklingsschema är något som har belysts i den vetenskapshistoriska, vetenskaps sociologiska och vetenskaps antropologiska forskningen under flera decennier. Det kanoniserade standardverket på området är Steven Shapin och Simon Schaffers *Leviathan and the Air-Pump* från 1985. Ändå fortsätter den linjära modellen att fungera som en seg tankefigur i den forskningspolitiska och journalistiska debatten kring forskningskommunikation och universitetens tredje uppgift. Detta har i sin tur fått som konsekvens, att när idéer om tätare samverkan mellan universiteten och det så kallade omgivande samhället förs på tal framställs de som om de vore nya.

I *Den mediala vetenskapen* analyseras emellertid den "publika vetenskapen" som ett "ömsesidigt utbyte" mellan medier och vetenskapssamhälle. I detta utbyte finns inga tydliga gränser mellan inre och yttre förhållanden, mellan produktion och kommunikation. Som det hävdas i inledningen: "[P]ubliken har varit en resurs för vetenskapen i lika hög grad som vetenskapen varit en resurs för publiken[.]" Analyserna i de olika kapitlen ser dock rätt olika ut. Några uppsatser handlar om hur enskilda forskare mycket medvetet har nyttjat massmedier för att erhålla information och för att driva egna intressen, till exempel i samband med etablering av nya forskningsinriktningar eller vetenskapliga ståndpunkter. Medieanvändningen blir då till en strategi för att bedriva forskningspolitik, lobbyverksamhet eller propaganda. Som det påpekas i en annan uppsats använder forskare också medier för att kunna uttrycka sådant som inte ryms inom de vetenskapliga tidskrifternas rigida ramar. Det kan då handla om att kommunicera vetenskapligt baserade uppfattningar av allmänpolitisk eller existentiell natur som inte nödvändigtvis hänger samman med forskarnas egna karriärer. Andra uppsatser fokuserar mera på medierna i sig; hur de har kommit till, hur de fungerar och hur de bidrar till att konstruera såväl forskningsresultat som forskare och publik. Även vetenskapens publik analyseras men de ges ett något mindre utrymme, i synnerhet vad gäller deras konkreta inflytande över den akademiska kunskapsproduktionen. Som inspiration för analyserna hänvisar många av författarna till Shapin och Schaffer. En annan flitigt refererad tänkare är vetenskapshistorikern och teoretikern inom visuell kultur Ludmila Jordanova.

Vad skulle man mer kunna önska sig av en högkvalitativ antologi som denna? Kanske en reflexiv diskussion kring valet av de ämnen som utgör bokens exempel. Vi vet att av de hundratusentals artiklar som numera regelbundet produceras är det nästan inga som blir uppmärksammade. Det har sagts att över 80 procent av alla artiklar som citeras är skrivna av blott 15 procent av forskarna, och att två av tre artiklar knappt blir lästa alls. En sak som jag mot denna bakgrund funderar över gäller det mediala förhållandet mellan vad man kan kalla normal- eller vardagsvetenskap och en mer spektakulär vetenskap, i betydelsen nya, trendiga eller kontroversiella forskningsområden. De exempel som analyseras i *Den mediala vetenskapen* är – om än inte bara – jämförelsevis spektakulära områden eller perso-

ner. Är de representativa för all vetenskap och i forskningsprocessens alla skeden? En annan sak rör förhållandet mellan kontinuitet och förändring. På bokens omslag ställs en viktig fråga: Hur förändras forskningskommunikationens roll när vetenskapen på ett allt ensidigare sätt beskrivs som en ekonomisk tillväxtfaktor? Men denna fråga, om hur forskningskommunikationen inte bara har en lång historia utan också om hur dess betydelse och former faktiskt *förändras över tid*, besvaras egentligen inte på ett systematiskt sätt i *Den mediala vetenskapen*. Här finns utrymme för fler böcker.

Christer Nordlund

Åsa Berggren, Stefan Arvidsson & Ann-Marie Hållans (red), *Minne och myt – konsten att skapa det förflutna*, Vägar till midgård 5, Nordic Academic Press, Lund 2004. 221 s.

När nu femte boken i skriftserien "Vägar till Midgård"¹ kommit ut är det ett något annorlunda perspektiv som sätts i främsta rummet. De tidigare publikationerna har främst varit inriktade på problematik som berör förkristen nordisk religion. Men i antologin *Minne och myt – konsten att skapa det förflutna* har synfältet vidgats och de 10 forskarnas bidrag spänner över vitt skilda ämnesområden, perspektiv, frågor och källmaterial.

Syftet med boken är att diskutera frågor om minne och myt utifrån olika utgångspunkter och ämnesdiscipliner. Tidsperspektivet i antologin sträcker sig från stenåldern fram till våra dagar. Innehållet är som i de flesta antologier av olika längd och kvalitet. Överlag är bidragen välskrivna och riktar sig främst till dem som kan ha intresse av hur det förflutna skapas. Sex av de 10 forskare som medverkar är arkeologer. Den resterande delen utgörs av en agronom, en konsthistoriker, en religionshistoriker och en lingvist.

Redan i förordet får läsaren en god introduktion av övergripande teman, vilka författare som medverkar och vilka ämnen som skall behandlas. Bidragen är samlade under tre teman. Under det första temat, "Bilder av det förflutna", visar författarna hur berättelser, myter, händelser, symboler och minnen förmedlas och gestaltas genom bilder.

Ritualer har varit ett återkommande tema i de tidigare skrifterna från projektet och tema nummer två i antologin är "Minnets ritualer". Här behandlas minnets samband med gravläggning och ritualer men även smideskonstens eventuella rituella betydelse under vikingatid. Det är främst i denna del av antologin som frågorna hamnar närmast det förkristna nordiska forskningsområdet.

I det avslutande temat, "Dåtid i landskap", behandlas både naturliga och kon-

1. För recensionier av övriga delar, se *Historisk tidskrift* 2004:3, s 495.

struerade arkitektoniska miljöer men också stenmaterial och träd samt vilken betydelse dessa material kan ha för minnet.

Genomgående framställs minnet som en viktig dimension av människornas liv. Betydelsefull är också den materiella kulturen, platsen och landskapet. Det kan röra sig om minnet av ett föremål, en symbol, ett träd, ett ord eller en viss smak vi minns från vår barndom. Det är många intressanta tankar och funderingar som framförs i antologin.

De teorier som under 1980- och 1990-talen fick inflytande över landskapsstudier har tydliggjort betydelsen av de sociokulturella och politiska processer som formar landskapet och bilden av detta. Den ideologiska och politiska dimensionen av minne och myt diskuteras också. Bidragen visar dessutom att det är av största vikt både för enskilda människor, grupper och stater att bygga sin identitet och historia. Teorier och tankar hämtas från filosofer och sociologer som Michel Foucault, Anthony Giddens och Paul Ricoeur men även Walter J Ongs tankar om muntlig kultur verkar ha betydelse för flertalet av författarna. Ett återkommande tema är det förflutnas betydelse för människan.

Även mer personliga förhållande är framträdande, som i Allan Gunnarssons tankvärda artikel "Träd och trädgårdar", som handlar om hans egna minnen där träd får en speciell betydelse i framställningen.

Den norske arkeologen Terje Gansums bidrag "Jernets fødsle og dødens stål. Rituell bruk av bein" är en mycket värdefull artikel, där författaren visar att även praktisk smideskunskap och ornamentik blir betydelsefull i diskussionen om förkristen nordisk religion. Gansum för fram tanken om att man lät köra ned spjut i gravhögar för att på så vis hindra den döde från att återvända till de levandes värld (s 113). Det finns dock andra tankar om förfarandet med spjut nedslagna i gravar. I en mycket läsvärd artikel har en annan tanke kring detta förfarande framställts av religionshistorikern Andreas Nordberg, som hävdar att detta bruk mycket väl kan gå tillbaka på en initiationsrit, där den döde vigdes åt krigsguden Odin.² I sin artikel hävdar Gansum att dvärgar skulle styra de mytologiska hästarna Rimfaxe og Skinfaxe och att dessa hästar skulle dra solen (s 125). Detta saknar grund i de norröna texterna. Det är istället de från asarna härstammande Natt och Dag som kör Rimfaxe respektive Skinfaxe. Detta är möjligen ett mytologiskt sätt att återspegla tanken om dygnets rytm, där Skinfaxe man lyser upp hela luften och jorden. Dvärgar däremot brukar främst framställas som ljusskygga och smideskunniga varelser som bor i underjorden.

Till sista återstår bara att konstatera att redaktörerna uppfyllt sitt syfte med antologin. Läsaren får en mångsidig bild av hur minnen och myter kan användas, tolkas och uppfattas.

Henrik Alexandersson

2. Andreas Nordberg, "Vertikalt placerade vapen i vikingatida gravar. En religionsarkeologisk studie", *Fornvännen* 2002:1, s 15–24.

Bernd-Ulrich Hergemöller, *Magnus versus Birgitta. Der Kampf der heiligen Birgitta von Schweden gegen Magnus Eriksson*, Hergemöllers Historiographische Libelli III, Hamburg 2003. 250 s.

Ytterligare ett verk kan läggas på högen med Birgitta-böcker från jubileumsåret 2003.¹ Titeln lyder i svensk översättning "Magnus mot Birgitta. Heliga Birgitta av Sveriges kamp med kung Magnus Eriksson" och som författare står Hamburgshistorikern Bernd-Ulrich Hergemöller. Syftet uppges vara att för det tyska språkområdet presentera en där praktiskt taget okänd, eller i varje fall misskänd, senmedeltida härskare från Skandinavien. Och vidare att befria denne, alltså Magnus Eriksson, från alla oberättigade beskyllningar, som nästan helt sägs härröra från fru Birgitta Birgersdotter, samt att lösgöra henne ur den hagiografiska litteraturens järngrepp och "aus der binnendisziplinären Theologisierung", vad nu avses härmed.

Att författaren inte läser svenska och på egen hand kan orientera sig i litteraturen har fått olyckliga följder. För ämnet relevanta arbeten är förbigångna och mycket av problematiken i det för skedet tunna och komplicerade källmaterialet har förbisetts.² Den till svenska översatta sammanfattningen borde ha språkgranskats. Av utrymmesskäl lämnas här rena faktafel (som att landskapet Dalsland sammanblandats med Dalarna) därhän och inskränks granskningen till ett mindre textavsnitt rörande kung Magnus "psychohistorische Entwicklung" (s 88ff). Men först något om hur man ser på samma förhållanden inom svensk forskning idag.

Som bekant förlorade Magnus Eriksson som barn tidigt sin far hertig Erik, sina farbröder, sin kusin och sin norske morfar. Kvar i livet, sedan han 1319 blivit Sveriges och Norges kung, var bara de kvinnliga anförvanterna, främst modern hertiginnan Ingeborg Håkansdotter. Hon gav sin förstfödde flera halvsyskon sedan hon gift om sig med Knut Porse 1326. Åtminstone till dess var hon politiskt aktiv. Att kungen redan i 30-årsåldern utsåg sönerna till sina efterträdare i Sverige respektive Norge är knappast anmärkningsvärt.³ Inför det planerade korståget i öster utfärdade kungaparet 1346 ett testamente, främst för att skapa ett folkungaättens mausoleum i Vadstena.⁴ På 1340-talet vidtog kungen åtgärder för att organisera ett kungligt kansli i Sverige genom att hos påven begära att få tillsätta kyrkliga tjänster och ta klerker i sin tjänst, vilket beviljades.⁵ Att kung Magnus över

1. Se recensentens litteraturoversikter i *Scandia* 2003:2 och *Scandinavian Journal of History* 2004.

2. Texten i artikeln "Magnus Eriksson" av Kjell Kumlien i *Svenskt Biografiskt lexikon* 24, Stockholm 1982–1984, ifråga om källmaterial *Rikets brev och register* av Herman Schück, Stockholm 1976, och för studiet av kungen som lagstiftare, Gabriela Bjarne Larsson *Stadgelagstiftningen i senmedeltidens Sverige*, Stockholm 1994.

3. Se Grethe Authén Blom, *Norge i union på 1300-tallet*, 1–2, Trondheim 1992.

4. Senast Birgitta Fritz i *Birgitta av Vadstena. Pilgrim och profet 1303–1373*, Stockholm 2003, s 285ff.

5. Herman Schück, "Kansler och capella regis under folkungatiden", *Historisk tidskrift* 1963, s 173f.

måttan gynnande herr Bengt Algotsson och att detta ledde till en svår inrikespolitisk kris är väl belagt.⁶ Uppgifter om att kungaparet tidigt avbrutit sitt samliv och att kungen varit homosexuell går tillbaka på fru Birgitta och en samtida politisk pamflett. Det är uppgifter som inte låter sig verifieras eller falsifieras såsom källmaterialet ser ut. Tänkvärt är att drottning Blanka vid det laget hade fött fler barn än de få som nådde vuxen ålder.⁷

Dessa förhållanden tolkas av Hergemöller – här i korthet – på följande sätt. Den lille Magnus förlorade tidigt sin far och alla sina manliga släktingar och hade bara modern att ty sig till. Men hennes odelade kärlek förlorade han när hon gifte om sig och fick andra barn. Till följd härav skulle han senare i livet komma att behöva en jämnårig manlig vän, ett broderssubstitut, att knyta an till (Bengt Algotsson). Dessutom skuggades hans omyndighetstid av maktkampen mellan hans mor och rådet. Men trots den olyckliga barndomen gick det till en början bra för Magnus Eriksson som vuxen. Författaren har inte heller funnit något i källmaterialet som talar för att denne före 1350 uppfattats som en oduglig och sedeslös kung. Tvärtom har Europas världsliga härskare plus påven och sultanen i Babylon betraktat kung Magnus som en fullt normal och betydelsefull regent, detta enligt den samtida pamfletten, vilken författaren gärna använder som källa.

Att kungen redan i 30-årsåldern ordnade tronföljden i sina båda riken, utfärdade sitt testamente, till sig knöt ett antal präster, som kunde sörja för hans själavård, avbröt samlivet med drottningen, höll sig borta från krigståg men till sist återvände som förlorare tolkas av författaren som tecken på kronisk asteni. Till en del antas denna bero på viss kroppslig "Labilität und Grazilität", som i förening med svag fysisk konstitution skulle kunna förklara tillnamnet Smek.⁸ Vad gäller beskyllningarna om sodomi finner författaren inte någonting i källmaterialet som säger att kungen och hans gunstling levte samman och inte heller några ögonvittnesberättelser om sexuella handlingar! Eftersom många av 1300-talets kejsare och kungar, som i likhet med Magnus Eriksson regerade förvånansvärt länge, dog vid 50–65 års ålder, misstänker författaren att kung Magnus efter alla nederlag känt sig rätt färdig med livet, då han bortåt 50 år gammal blev systersonen Albrekts kedjefånge på Stockholms slott 1365.

Framställningen i bokens analytiska del fortsätter sedan med ett statsrättsligt studium av folkungatiden och ett längre avsnitt om fru Birgittas politiska roll och vissa uppenbarelser. Birgittas antisodomitiska utlåtanden, alltså beskyllningar för homosexualitet, ställs därefter mot den syn på saken som möter hos andra from-

6. Se Sten Engström, *Bo Jonsson I. Till 1375*, Uppsala 1935; Lennart Sjöstedt, *Krisen inom det svenska skånska väldet 1356–1359*, Lund 1954; Birgitta Fritz, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*, 1–2, Stockholm 1972–1973; uppsatser av Hans Gillingstam i *Historisk tidskrift* 1950.

7. Se obelagd uppgift om sju barn på s 56. Kungaparets i Ås kloster i Halland begravda barn omtalas i supplik 1347 (DS nr 4226).

8. Jfr Olaus Petri tolkning: "Ther aff at [...] (*konung Magnus Eriksson*) läät så bedragha sich (*av konung Valdemar i Danmark*), bleeff han kallat Smeek", SAOB: Smek (2).

ma kvinnor som Hildegard av Bingen, Mechthild av Magdeburg och Katarina av Siena. Han finner på ett antal punkter allmänna likheter, men bara Birgitta pekar ut en namngiven person. Intresset flyttas därefter tillbaka på den utpekade, och kung Magnus jämförs med andra 1300-talsregenter med påstådd homosexuell läggning, Edvard II och Rickard II i England samt Wenzel, böhmisk och romersk kung, och författaren säger sig finna häpnadsväckande biografiska och politiska paralleller.

Birgitta Fritz

Anna Wallette, *Sagans svenskar. Synen på vikingatiden och de isländska sagorna under 300 år*, Diss, Sekel förlag, Malmö 2004. 410 s.

Lundahistorikern Anna Wallettes avhandling *Sagans svenskar* kan förstås mot bakgrund av ett nymornat receptionshistoriskt intresse inom flera humanistiska discipliner för en epok, som i både vetenskapliga och populärvetenskapliga sammanhang har kallats vikingatiden. Litteraturvetare, arkeologer, historiker och religionshistoriker har tidigare lämnat viktiga bidrag till denna forskning.¹

Den omfångsrika avhandlingen har två frågeställningar. Den första rör vilken roll isländska sagor har spelat i svenska historikers analyser och rekonstruktioner av vikingatiden under 300 år. Med isländska sagor menar Wallette den fornisländska litteraturen i sin helhet – alltså både prosaberättelser med olika genrebeteckningar och olika poetiska kategorier (exempelvis edda- och skaldedikter). Den andra frågeställningen gäller vilka betydelser sagorna, och de analyser och rekonstruktioner som baserats på dem, har haft för nationella och andra kollektiva identiteter i Sverige över tid. En teoretisk utgångspunkt är att föreställningar om vikingatiden har fungerat som identitetsskapande ursprungsberättelser i svensk historieskrivning alltsedan 1600-talet. Ett av avhandlingens syften är sålunda att redogöra för kontinuitet och förändring i dessa identitetskonstruktioner (kollektiva identiteter) över tid. De teoretiska influenserna kommer från forskare som Benedict Anderson, Eric J Hobsbawm, Thomas Hylland Eriksen och Anthony D Smith.

Studien har ett långtidsperspektiv vilket nödvändiggör ett urval; Wallette har valt en, två eller tre historiker per århundrade. 1600-talet representeras av Olof Rudbecks *Atlantica*, 1700-talet av Olof von Dalins och Sven Lagerbrings respektive *Svea rikets historia*, 1800-talet av Erik Gustaf Geijers *Svea rikets häfder* och *Svenska folkets historia* samt slutligen 1900-talet av Carl Grimbergs *Svenska folkets underbara öden*, Ingvar Anderssons *Sveriges historia* och Jerker Roséns

1. För en introduktion till forskningsfältet, se antologin Catharina Raudvere, Anders Andrén & Kristina Jennbert, *Myter om det nordiska – mellan romantik och politik*, Lund 2001. Se även Fredrik Svanberg, *Decolonizing the Viking Age*. 1, Lund 2003.

Svensk historia. Valet av historiker och verk motiveras på flera sätt. Författaren hävdar bland annat att de valda historikerna är representativa för sin tid. De har skrivit historiska synteser som, enligt Walette, har sammanfattat och i viss mån harmoniserat den samtida historieskrivningen. Verken har det gemensamt att de fått stort genomslag. Analysen genomförs genom att historikernas faktaurval, källanvändningar, historiesyner, och rumsliga begrepp utreds. Vissa centrala teman i beskrivningen av vikingatiden fungerar som analytiska kategorier. Bland dessa märks samhällsordningen, odalbondens rötter, trälar, lagen och rätten, mannens och kvinnans situation, krig och fred samt förhållandet mellan hednisk och kristen moral. De empiriska avsnitten följer en kronologisk dispositionsprincip. Walette visar på ett övertygande sätt att det har funnits en stor variation både i vilka delar av den fornvästnordiska litteraturen som aktualiserats i olika tider och i hur gemenskaperna som konstruerats genom sagoanvändningen har sett ut.

Såväl avhandlingens förtjänster som dess brister kan relateras till studiens långtidsperspektiv. På ett sätt uppnår Walette vad hon föresatt sig; hon lyckas väl med att sammanfatta och systematisera de stora linjerna i hur sagorna använts i konstruktionen av olika slags nationella identiteter under 300 år. Hon lyckas också att trovärdigt kontextualisera sina resultat, vilka sammanfattas i ett utmärkt avslutande kapitel. Boken är dessutom layoutmässigt tilltalande, välskriven och klokt disponerad. Avhandlingen kan vid sidan av några av Midgårdsprojektets publikationer tjäna som en god introduktions- eller uppslagsbok till hur vissa tongivande historiker har behandlat fornisländsk litteratur under olika tider.

På ett annat sätt blir hennes långtidsperspektiv däremot problematiskt. Det synliggör nämligen problemet med att sammanfatta en viss tids historieuppfattning utifrån ett fåtal historiska skribenter och deras verk. Visserligen är samtliga historiker och verk i studien kända och inflytelserika, men likväl finns det uppenbara problem med att låta ett fåtal dominerande historiker representera en tid, i detta fall dessutom ofta ett helt århundrade. Jag vill hävda att det hade varit bättre om det empiriska materialet från varje århundrade hade utökats, inte nödvändigtvis genom att dra in andra källkategorier, utan snarare genom att diskutera sagoanvändningen och identitetskonstruktionen hos fler historiker från varje århundrade. Detta för att nyansera bilden av sagoanvändningen och identitetskapandet genom sagorna under respektive århundrade.

Avhandlingens förtjänst är visserligen de långa linjerna men man kommer inte ifrån att varje historiker som Walette utreder redan har behandlats utförligt i historiografisk och annan forskning. Vad är egentligen nytt i de enskilda analyserna av historikernas verk? Enligt min mening borde avhandlingen ha kontrasterat de välkända historikernas användning av sagorna mot mindre etablerade eller kanske rentav marginaliserade historikers användningar för att kunna lämna ett nydanande bidrag. Dessutom kan man naturligtvis diskutera huruvida de författare som Walette inkluderar i studien i första hand bör definieras som histori-

ker? Är detta epitet exempelvis rättvisande för Rudbeck? Att studera svenska historikers sagoanvändning är tveklöst en angelägen forskningsuppgift. Frågan är emellertid om Wallestes lyckas omsätta denna angelägna ansats på ett uttömmande sätt. En annan invändning är att analyserna borde ha redovisats mera empiriskt. De övergripande historiska sammanhang som historikerna och deras verk inplaceras i känns överlag välvalda, men avhandlingen hade blivit mera övertygande om de empiriska iakttagelserna redovisats tydligare istället för att som nu enbart summeras.

Johan Wickström

Susanna Hedenborg, *Reproduktionens resurser. Spädbarnsvård i Stockholm 1750–1850*, Studentlitteratur, Lund 2004. 280 s.

De flesta historiska undersökningar av spädbarnsdödlighet i Sverige försöker förklara varför spädbarnsdödligheten har minskat. Vi vet att det finns ett flertal faktorer som påverkar spädbarnsdödlighet, varav spädbarnsvården är en. Susanna Hedenborg har i sin senaste bok *Reproduktionens resurser. Spädbarnsvård i Stockholm 1750–1850* analyserat spädbarnsvårdens utveckling utifrån bland annat spädbarnsdödlighetens nedgång och de resurser som påverkade spädbarnsvården. Hedenborg koncentrerar sig på två församlingar i Stockholms stad, varav Nicolai klassas som en rik församling och Katarina är exempel på det motsatta.

Hedenborg tar avstamp i delar av den forskning som bedrivits inom familjehistoria och identifierar utifrån den tre faktorer som är av betydelse för reproduktionen: ideologiska, ekonomiska och sociala resurser. Dessa går i sin tur att dela upp på samhälls-, hushålls- och individnivå. Relationerna dem emellan visar på det dominerande reproduktionssättet. Hedenborg menar att det på en samhälls- eller individnivå existerar en eller flera ideologier som överförs på hushållen och att det sedan är individens ensak att själv ta ställning till upplysningen. De ekonomiska resurserna inkluderar samhällsätgärder men också personlig löneutveckling. Slutligen innebär de sociala resurserna möjlighet till barnomsorg på antingen samhälls- eller genom nätverk inom hushållet eller grannskapet. Den figur som Hedenborg tagit fram skapar en intresseväckande inledning, men då det är problematiskt att rent empiriskt nå samtliga nivåer samt att särskilja ekonomiska och sociala resurser, omvandlas de tilltänkta nio fälten till en fyrfältstabell.

I det kapitel där de ideologiska resurserna diskuteras för Hedenborg ett resonemang kring hur normerna om spädbarnsvård hade betydelse för hur man tog hand om barn. Hon utgår från de skrifter och myndighetsuttalanden som kom ut under perioden 1750–1850 och försöker att utifrån dessa se vilka ideal som rådde under denna tid. Resultaten visar att synen på döden i Sverige förändrades vid mitten av 1700-talet, då man insåg att det gick att påverka spädbarnsdödligheten

genom en förbättrad barnavård. Denna uppfattning spreds under 1700-talet till mitten av 1850-talet, genom de hela 51 skrifter som gavs ut om spädbarnsvård. Hedenborg går igenom litteraturen grundligt och finner att det centrala temat i skrifterna är moderns roll och amningens betydelse. Över hälften av skrifterna hade allmänheten som målgrupp, men i vilken utsträckning som litteraturen nådde hushållsnivån och om spädbarnsvården således påverkades av de rådande ideologierna är svårt att svara på. En ytterligare viktig aspekt som författaren berör är att även om vi utgår från att spridningen av skrifterna var stor, så behöver det inte omedelbart innebära att folk accepterade råden och förändrade sitt beteende, genom att exempelvis börja amma.

I det kapitel som behandlar kvinnor och mäns försörjning väljer Hedenborg att studera två av Stockholms större institutioner, Danvikens hospital och Allmänna barnhuset. Hon tittar specifikt på löneutveckling och typen av anställningar som fanns för respektive kön. På institutionerna rådde en traditionell arbetsfördelning, det vill säga kvinnornas arbetsuppgifter var lägre betalt omsorgsarbete medan männen i högre grad tillhörde tjänstesektorn. Resultaten visar också att den sjunkande spädbarnsdödligheten under andra halvan av 1700-talet inte går att förklara med förbättrade ekonomiska resurser, då reallönerna både på institutionerna och generellt i samhället sjönk under samma period.

Ett intressant resultat är att det fanns ett stort antal kvinnliga hushållsföreståndare i Stockholm vid mitten av 1800-talet, i Katarina församling hela 43 procent av det totala antalet. Dessa kvinnor var fattiga och ensamstående med barn. Av källmaterialet framgår inte dessa kvinnors ekonomiska situation, en möjlighet till försörjning som dock fanns var att arbeta som amma.

Hedenborgs bok är både informativ och intressant, inte minst de delar som berör Allmänna barnhuset och ammor i Stockholm. Tack vare ett flertal delstudier utifrån av ett varierat källmaterial bidrar boken till att nyansera bilden av hur spädbarnsvården fungerade i Stockholm under den aktuella tidsperioden.

Kristina Bohman

Harald Thuen, *I foreldrenes sted. Barneredningens oppdragelsesdiskurs 1820–1900. Eksemplet Toftes Gave*, Pax Förlag, Oslo 2002. 480 s.

Per-Johan Ödman & Mats Hayen, *Främlingar i vardagen. Liv och pedagogik vid Stora Barnhuset i Stockholm på 1700-talet*, Stockholmia Förlag, Stockholm 2004. 496 s.

Ett utmärkande drag för historiskt inriktad barnforskning är fokus på institutionella miljöer för barn.¹ Det intrycket förstärks i två nya böcker. Pedagogikhistori-

1. Ingrid Söderlind & Kristina Engwall, "Var kommer barnen in? Svensk forskning om barn i ett fem-

kern Per-Johan Ödman och historikern Mats Hayen har tillsammans skrivit om en av de första svenska barninstitutionerna, Stora barnhuset i Stockholm. Fattiga och föräldralösa barn hade tagits in där för att arbeta och gå i skola sedan år 1639, men Ödman & Hayen behandlar framförallt livet på barnhuset under 1700-talet. En annan och senare typ av institution som också kombinerade arbete och skola för barnen var räddningsanstalten. På filantropiskt initiativ växte räddningsanstalter fram i Europa under 1830- och 1840-talen som en reaktion mot det ökande antalet barn i fängelser och straffanstalter. Den norske pedagogikhistorikern Harald Thuen undersöker räddningsanstalternas etablering och utveckling från en filantropisk till en statlig institution i Skandinavien under perioden 1820–1900, med särskild fokus på en anstalt som grundades år 1841 i Oslo, Toftes Gave.

Båda böckerna ställer två liknande frågor till respektive material, dels vilka tankar och pedagogiska idéer som har legat bakom inrättandet av, och diskussioner om, barnhuset och räddningsanstalterna, dels hur livsvillkoren och vardagen såg ut för de barn som bodde på dessa institutioner. Kort sagt behandlar böckerna anstaltspedagogikens teori och praktik. Thuen är dock mer utförlig när det gäller de pedagogiska idéerna och arvet efter upplysningsfilosofer som Locke, Rousseau och pedagogen Pestalozzi. Deras syn på barnet som ett oskrivet blad som skulle uppfostras i en naturlig miljö, påverkade de aktörer som talade sig varma för räddningsanstalterna. En intressant konsekvens var att detta tankegods konstruerade en syn på anstalten som en mer naturlig familj än en fosterfamilj. Anstaltsförespråkarna hävdade att fosterföräldrar tog emot fosterbarn av egen nytta, såsom att tjäna pengar på barnens arbete, och inte av naturlig kärlek till dem. Anstalten skulle med en filantrop som föreståndare och fadersfigur fungera som en naturligare och mera kärleksfull familj, då föreståndarens engagemang var helt befriat från egen nytta.

I praktiken kom detta filantropiska familjeideal att tyna bort under senare delen av 1800-talet. Förebilden för många räddningsanstalter blev istället den militära organisationen, där barnen (pojkar) tilltalades med nummer, marscherade och stod i givakt. En viktig poäng i boken är att barnavården inte har följt någon rätlinjig humaniseringsprocess eftersom de tidiga filantropiska idéerna rymde en mera human inställning till barnen än de idéer som kom att styra praxis med kasersystem kring sekelskiftet 1900. Orsakerna till denna förändring hänför Thuen till ett ökat ekonomiskt tryck när de små och filantropiskt uppbyggda räddningsanstalterna växte. För att få statligt stöd anmodades exempelvis räddningsanstalten Toftes Gave att ta emot unga förbrytare som enligt en ny strafflag i Norge år 1874 kunde dömas till tvångsvård.

Thuen diskuterar inte vilken betydelse genus hade för utvecklingen. I boken användas det könsneutrala ordet barn fastän citat och referat från källmaterialet

tiöårsperspektiv", i Christina Florin & Torbjörn Lundqvist (red), *Historia – en väg till framtiden? Perspektiv på det förflutnas roll i framtidsstudier*, Stockholm 2003, s 118.

visar att de flesta europeiska räddningsanstalter som nämns faktiskt var avsedda för pojkar. Det ger upphov till två problem. För det första tenderar barns uppväxtvillkor att bli synonymt med pojkars uppväxtvillkor vilket medför att de förhållanden som flickor levde under, inom andra vårdformer, osynliggörs.² För det andra ignoreras en bakgrundsvariabel (kön) som kan ha haft betydelse för anstaltens pedagogiska utformning och för hur barnens vardag såg ut. Införandet av en militär ordning på Toftes Gave, som från början tog emot såväl pojkar som några få flickor, skedde samtidigt som anstalten kom att bli en regelrätt pojkanstalt. Det är troligt att pedagogiken förändrades när anstaltens uppgift alltmer blev att uppföstra pojkar till män.³ Även under de tidiga åren verkar dock anstalten ha varit mer pedagogiskt utformad för pojkar än för flickor. Några exempel på företeelser som hade kunnat förklaras med ett genusperspektiv är vilka yrken som barnen skulle utbildas till – hade jordbruket fått en lika framträdande roll om flickorna varit i majoritet? Vilken roll spelade den manlige föreståndaren – hade fadersfiguren varit lika viktig om räddningsanstalten mest befolkats av flickor? Kanske blev också barninstitutionerna mer genusmärkta över tid? Under 1700-talet var åtminstone Stora barnhuset i Stockholm en institution som var avsedd för båda könen även om pojkar och flickor sov, åt och undervisades i olika lokaler.

Ödman & Hayen har gjort stora ansträngningar för att tränga igenom källmateriet till 1700-talets barnhusbarns egna upplevelser och livslopp, bland annat genom en kohortundersökning, där ett urval av barnhusbarn följs genom hela livet. Ur en ambitiös kombination av allt från barnhusrullor från år 1757 till kriminalprotokoll från ett senare decennium växer berättelser fram om 20 pojkar och 20 flickor som bodde och arbetade på barnhuset. Ett kvalitativt barnperspektiv får här ett stort utrymme som ibland saknas inom annan barnrelaterad historisk forskning. Även om tolkningarna stundtals blir något djärva är detta lovvärt, inte minst eftersom det är en äldre period som studeras.

Även på barnhuset fick de humanistiska och pedagogiska idéerna i praktiken stå tillbaka för de ekonomiska och politiska intressena. Författarna driver tesen att en ökning av antalet intagna barnhusbarn från och med år 1757 berodde på en ekonomisk politik, där fler barn på barnhuset skulle avhjälpa en flaskhals i manufakturproduktionen genom att spinna ull. I spåren av detta följde en intensifierad arbetsbörda och trångboddhet vilket författarna menar kan vara ett par av flera skäl till varför dödligheten ökade på barnhuset. Ödman & Hayen kommenterar emellertid inte en förklaring till det ökade barnintaget som andra har angett: att

2. I det sena 1800-talets Sverige fanns det många barnhem för flickor men få barnhem för pojkar. Samtidigt var de flesta skyddshem och institutioner för vanartiga barn, dit även räddningsanstalterna kan räknas, avsedda för pojkar. Se Ingrid Söderlind, *Barnhem för flickor. Barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870–1920*, Stockholm 1999, s 13.

3. Vid Linköpings universitet pågår två forskningsprojekt där Ulrika Norburg och Renée Frangeur studerar hur manlighetsfostran gick till på pojkanstalterna Hall och Bona.

de vuxna tukthusfångar som inhysts i barnhusets lokaler förflyttades år 1757/1758 på uppmaning av den statliga så kallade barnhus- och hospitalsdeputationen, så att fler barn kunde beredas plats.⁴ Det är oklart hur många tukthusfångarna var, men i och med att utrymme frigjordes när de flyttade är det inte säkert att trångboddheten ökade när barnen blev fler. Om det stämmer kan inte trångboddhet förklara uppgången i barnhusbarnens dödlighet. En hårdare arbetsbelastning skulle däremot kunna ha varit ett skäl till att fler barn dog. Det som bland annat talar för att arbetet intensifierades är att inkomsterna av barnarbete ökade kraftigt under perioden, enligt författarna. Men det är inte ett tillräckligt argument. Dels ledde det ökade barnintaget till att fler barn arbetade och bidrog till intäkterna. Dels lades produktionen om från strumpstickning till spånad när intäkterna började strömma in under det sena 1750-talet. Det är möjligt att spånad generellt gav en bättre vinst än strumpstickning, inte att barnen nödvändigtvis arbetade mer. Bortrationaliseringen av vuxna tukthusfångar i barnhusgårdens verkstäder kan dock ha inneburit en ökad betoning på barnarbete. En diskussion om detta hade varit intressant.

Livet på barnhuset och för fattiga barn i allmänhet var hårt, men frågan är om inte Ödman & Hayen överbetonar de ekonomiska intressenas verkan i praktiken utifrån det redovisade materialet. Däremot synliggörs hur flera konkurrerande maktintressen, eller styrningsmentaliteter, gav upphov till motstridiga krav på barnhusets personal. Det ledde i sin tur till att barnen utsattes för godtycke och ibland en grym fysisk behandling. Båda böckerna tar upp att i teorin präglades intentionerna för barnhuset och räddningsanstalterna av humanism och omsorg om utsatta barn. I praktiken blev barnen utsatta för en disciplinering på institutionerna, i synnerhet när verksamheterna expanderade, som yttervärlden sällan blev varse. Författarna visar hur maktförhållandet mellan barn och vuxna kunde utnyttjas för att tillfredsställa vuxensamhällets behov när det rörde sig om behovet av skydd från stöld och tiggeri, behovet av arbetskraft och behovet att tillskansa sig den bästa och mesta maten på institutionen. Somliga barn gjorde dock motstånd mot de vuxna när tillfälle gavs. Genom att uppmärksamma glappet mellan teori och praktik och det ibland långa avståndet mellan barns och vuxnas intressen har Thuen och Ödman & Hayen gett viktiga bidrag till barninstitutionernas och barnens historia.

Johanna Sköld

4. Joseph Müller, *Fattigvården i Stockholm från äldre till nyare tid*, Stockholm 1906, s 27, 31; Torsten Petersson, *Översikt över Allmänna barnhusets historia*, Stockholm 1927, s 48ff; Ulla Johansson, *Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet*, Stockholm 1984, s 104, 107.

Staffan Runestam, *Söderblomsstudier* (Studia Missionalia Svecana XCIV), Svenska Institutet för Missionsforskning, Uppsala 2004. 299 s.

Nathan Söderblom (1866–1931) är säkerligen en av de intressantaste representanterna för svenska kyrkan i modern tid. Hans religionshistoriska arbeten och det faktum att han mellan 1912 och 1914 var professor i allmän religionsvetenskap i Leipzig – den första professuren i detta ämne i Tyskland över huvud taget – gör att han med rätta betraktas som en av religionsvetenskapens grundarpersoner.¹ Som ärkebiskop i Uppsala engagerade sig Söderblom inom en ekumenisk ram för världsfreden och för försoning i Europa efter det första världskriget. Hans arbete belönades 1930 med Nobels fredspris.

Staffan Runestams *Söderblomsstudier* är en samling bestående av sju uppsatser och en översikt över det material som finns i Nathan Söderbloms omfångsrika arkiv i Uppsala. Alla åtta texterna är omarbetade versioner av redan publicerade artiklar som nu samlats i en enda volym. Uppsatserna är försedda med en sammanfattning på engelska och även arkivöversikten finns i en förkortad engelsk version. Boken är i första hand biografisk till sin natur, vilket innebär att tolkning och problematisering av Söderbloms åsikter och handlande får stå tillbaka för rena beskrivningar av det historiska skeendet och Söderbloms tankar. I de sju artiklarna behandlar Runestam Söderblom framför allt i hans egenskap av kyrkoman och ärkebiskop. Den som letar efter studier i Söderbloms religionsvetenskapliga verk har alltså inte särskilt stor nytta av Runestams bok.

Uppsatserna handlar framför allt om Söderbloms hållning i olika politiska och kyrkliga frågor. I "Nathan Söderblom och försvarsfrågan 1913–14" beskriver Runestam Söderbloms åsikt i försvarsfrågan och hans engagemang för den så kallade F-båten och tidningen *Vårdkasen* mot bakgrund av de politiska diskussioner som fördes om försvaret under början av 1900-talet. "Nathan Söderblom, kejsaren och biskopsämbetet" handlar om Söderbloms försök att få den evangeliska kyrkan i Preussen att införa ett biskopsämbete liknande det som finns i Sverige. Ett förslag avvisades både av kejsaren Wilhelm II och av de tyska protestantiska kyrkorna.

En artikel som väl belyser förhållandet mellan stat och kyrka i Sverige under det tidiga 1900-talet är "Nathan Söderblom och böndagsplakaten 1914–1930". Runestam beskriver här bland annat innehållet i de så kallade böndagsplakaten. Dessa var meddelanden till befolkningen från kungen i hans egenskap av kyrkans överhuvud vilka oftast skrevs av ärkebiskopen eller en person utsedd av denne för att sedan läsas upp i kyrkorna. Plakaten skrevs under av kungen och av ansvarigt stadsråd och var alltså samtidigt kyrkliga och statliga till sin karaktär. Ingående behandlar Runestam den intressanta debatt om böndagsplakatens utformning

1. Detta illustreras bäst av det faktum att Söderblom är en av de 23 vetenskapsmän som har valts ut som en av religionsvetenskapens klassiker. Se vidare Eric J Sharpe, "Nathan Söderblom (1866–1931)", i Axel Michaels (Hrsg), *Klassiker der Religionswissenschaft*, München 1997, s 157–169.

som uppstod när socialdemokraten och, enligt egen utsägo, "rene hedningen" Olof Olsson blev ecklesiastikminister 1920, en diskussion som till slut ledde fram till att ärkebiskopen blev ensamt ansvarig för böndagsplakatens utformning.

De övriga artiklarna är av mer allmän karaktär. Titlar som "Nathan Söderblom och Finland", "Nathan Söderblom: Perspektiv på krig och fred" samt "Nathan Söderblom, ekumeniken och Europa" talar för sig själva. Ett undantag från bokens övervägande politisk-teologiska inriktning är "Nathan Söderblom om August Strindberg", där Runestam belyser ärkebiskopens ambivalenta förhållande till den svenske nationalskalden.

Det märks att det är just Runestam som har ordnat och organiserat Söderbloms efterlämnade papper i Uppsala och han använder ofta Nathan Söderbloms brev och egna anteckningar. Det faktum att Runestam har arbetat nära källmaterialet och ofta låter ärkebiskopen komma till tals i texten är också en av bokens stora behållningar. Ett plus är den klart strukturerade översikten över bestånden i Nathan Söderblom-arkivet i Uppsala i bokens sista kapitel. *Söderblomsstudier* är en välskriven bok som ger en god och detaljerad inblick i Nathan Söderbloms liv och gärning.

Andreas Åkerlund

Lars I Andersson, *Den skånska högern i dess borgerliga omgivning 1928–1936*, Sisyfos förlag, Lund & Uppsala 2003. 469 s.

Det har alltsedan 1990-talet funnits ett växande intresse bland svenska historiker för förlorarnas historia. Lars I Anderssons undersökning om högerpartiet i Skåne kan räknas till denna genre. Syftet är att analysera den skånska högern åren runt 1930, dess organisation, finanser, ideologi, ledande företrädare, valstrategier, väljare och politiska ideologi. Materialet utgörs av primärkällor från högerens valmansföreningar, företagsarkiv samt av pressmaterial. Den svenska högern etablerades genom Allmänna Valmansförbundet 1904 och fick en skånsk efterföljare i Nationalförbundet i Skåne tre år senare. Inför valen 1911 bildades en särskild organisation för Kristianstads län. Ett skäl för inriktningen på Skåne är att området tillåter en fördjupad analys av ett brett spektrum inom svensk politik. Forskningsläget är ett annat skäl; det finns inte någon framställning som tagit ett samlat grepp på den skånska högern under denna period. Efter införandet av den allmänna rösträtten blev Skåne successivt en bastion för socialdemokraterna och bondeförbundet, vilket ledde till att högern tidigt hamnade i oppositionsställning.

Med segervalet 1928 stod högern i sin zenit och förlorade sedan snabbt i popularitet, vilket kom till uttryck i katastrofvalet 1932. I agrara områden förlorade partiet väljare till det expanderande bondeförbundet och i urbana regioner till de

frisinnade. Högern förlorade mark även i sina starkaste fästen, som till exempel nordvästra Kristianstads län. I tätorter och städer i Malmöhus län hävdade sig partiet bättre. Skånehögern omvandlades under denna period från ett brett borgerligt samlingsparti till ett modernt intresseparti som framför allt samlade väljare bland näringslivsföreträdare, ämbetsmän och akademiker. Partiet, vilket behärskade den borgerliga pressen i området, lyckades också engagera ett relativt stort antal kvinnor, inte minst bland de yrkesverksamma. Samtidigt skedde ett generationsskifte i partiets ledning. Traditionen från det gamla lantmanna- och borgarpartiet bröts och partiet fick en tydligare ideologisk profil. Men den skånska högern förmådde inte utveckla några framgångsrika strategier för att bemöta konkurrensen från bondeförbundet, socialdemokratin och senare folkpartiet.

Vad gäller ideologin företräder Andersson tesen att högern var ett i grunden liberalt parti som gradvis utvecklades i socialkonservativ riktning. Men i detta skilde sig högern inte från de övriga borgerliga partierna i regionen. Snarare hade dessa tidigare än högern inlett denna förskjutning. Den skånska högern var snarare ideologiskt mer liberal och mindre präglad av värdekonservatism och politisk traditionalism än de frisinnade och bondeförbundet. I ett europeiskt perspektiv framträder högern som ett nationalliberalt parti som definierades av motståndet mot den ekonomiska omfördelning som blev resultatet av socialdemokratis makttillväxt. Högerns ungdomsförbund, vilket inträtt för en modernisering av partiet på radikalkonservativ grund, reorganiserades och knöts närmare moderpartiet. En viktig punkt i undersökningen gäller högerns reaktioner på fascismens och nationalsocialismens framträdande i Skåne. Vissa högermän förespråkade en anpassning till nationalsocialismen i syfte att förnya partiet och dess strategier, men de tog avstånd från antisemitism och antikapitalism. Sådana inslag återfinns snarare inom bondeförbundet, men ideologiskt visade detta parti ingen affinitet för nationalsocialistiskt tankegods.

Anderssons undersökning är faktatät och rik på analyser och jämförelser. Han tecknar en bild av den skånska högern som ett parti på defensiven som misslyckades med att utveckla ett politiskt program som kunde tilltala större väljarskaror. Partiet präglades av pessimism och ideologisk torftighet, och dess främsta sammanhållande idé tycks ha varit kampen mot socialdemokratin och fackföreningsrörelsen. Den skånska högern framträdde kort sagt som en samlingspunkt för alla dem som önskade bevara det bestående samhällets sociala och ekonomiska struktur, bildningselitens företrädesrättigheter och de mer förmögna gruppernas privilegier.

Yvonne Maria Werner

Leif Högberg & Jörgen Sjöblom, *Blekinge – det hemliga landskapet*, del 1, Fort & bunker, Skurup 2004. 240 s.

Leif Högbergs och Jörgen Sjöbloms *Blekinge. Det hemliga landskapet* skulle kanske kunna avfärdas som ytterligare en monoman bagatell inom militariafacket. Men det vore nog olyckligt. Boken är en noggrann, närmast historisk-arkeologisk inventering av hundratals militära lämningar från andra världskriget och det kalla krigets dagar, med drygt 800 främst nytagna men även dåtida bilder samt ritningar och kartor från arkiven, av allt från kulsprutebunkrar i den blekingska skogen och fastighetsvärn i Karlshamn till marina krigsförtöjningsplatser och underjordiska tunnelkomplex i den omgivande skärgården. Men det är naturligtvis inte det militärarkitektoniska som gör boken riktigt fascinerande, utan det starka intryck själva uppräknningen skapar: 1900-talets verklighet blir långt mer påtaglig och fattbar i det direkta mötet med en till synes oändlig mängd armerad betong än vad läsning av avhandlingar om vad som idag anses vara "det föreställda krigshotet" kan åstadkomma.

Den franske filosofen, stadsplaneraren och kulturteoretikern Paul Virilio gjorde redan på 1970-talet bunkerskådandet på Atlantkusten till en konst; hans *Bunker archéologie* har kommit ut i flera upplagor sedan dess, på både engelska och franska. Föga förvånande finns ett stort antal liknande inventeringar över exempelvis Maginotlinjen och Västvallen liksom över det första världskrigets västfronts materiella lämningar i landskapet. Även dessa studier, som i motsats till Virilios verk nästan uteslutande vänder sig till en militärhistorisk läsekrets, tillför trots sin militaria-karaktär en viktig men ofta negligerad beståndsdel till det som krävs för att intellektuellt kunna greppa de globala konflikternas historia. I Storbritannien har arkeologer – för vilka även tredimensionella källor är minst lika självklart som endimensionella i studiet av historien – tagit tag i detta källmaterial som historiker ofta bortsett från. I *The Defence of Britain Project* som pågick mellan 1995 och 2002 dokumenterade omkring 600 frivilliga under ledning av Council for British Archaeology cirka 20 000 militära lämningar från 1900-talet i Storbritannien, en kartläggning som nu finns tillgänglig på nätet.¹ Inte heller för English Heritage, den engelska motsvarigheten till Riksantikvarieämbetet, är det förra seklets militärhistoriska lämningar på något sätt främmande – en lång rad studier har gjorts i myndighetens namn, och de sen- och samtida konflikternas materiella lämningar har diskuterats på den internationella vetenskapliga arenan sedan murens fall.² Även i Sverige och i övriga Skandinavien –

1. <http://www.britarch.ac.uk/projects/dob/>

2. <http://www.english-heritage.org.uk/>. Se t ex Christopher Chippindales redaktionella inledning i *Antiquity*, nr 260 (1994); C S Dobinson m fl, "Monuments of War. Defining England's 20th-Century Defence Heritage", *Antiquity*, nr 272 (1997); Paul Courtney, "The Historical Archaeology of War. Some Recent Developments in Europe", *SHA [Society for Historical Archaeology] Newsletter*, 2000:4; John Schofield m fl (eds), *Matériel Culture. The Archaeology of Twentieth-Century Conflict*, London & New

trots den akademiska tystanden därom – såg sig de kulturmiljövårdande myndigheterna i början av 1990-talet manade att utvärdera värdet av denna typ av historiska lämningar.³ Att ta vid där dessa slutade vore kanske något för det pågående svenska forskningsprojektet "Försvaret och det kalla kriget"? Enligt projektets forskningsledare Kent Zetterberg och Lars Ericsson, båda vid Forsvarshögskolan, riskerar nämligen det kalla krigets historia i Sverige att falla i glömska.⁴

Repmånad i Bodens fästning är idag ett minne blott från det kalla krigets dagar, men fästningen står kvar, byggnadsminnesförklarad. Efter tjänst under nästan hela 1900-talet, är nu fästningen just ett historiskt minnesmärke som talar högt och tydligt om vad det förra århundradet till stor del handlade om. Materiella lämningar från den tid då ofred faktiskt fanns i svenskarnas medvetande finns till och med i ett hus där undertecknad bott, byggt 1951: ett skyddsrum i källaren, med tunga ståldörrar och en luftpump med stora vevar tänkt att pumpas för hand av hyresgästerna, hukandes i skydd under atombombsmolnet. Och utanför kontoret står rader av draktänder och betongpianon dolda under trädkronornas skugga, ett stenkast från universitetets parkeringsplats, för att stoppa sovjetiska eller tyska stridsvagnar från att invadera den i krig neutrala huvudstaden. Det är om detta Högbergs och Sjöbloms bok handlar: det bortglömda källmaterialet från krigshotens tid, ett historiskt-arkeologiskt källmaterial som finns bevarat i landskapet, som går att ta på, att flanera omkring i, att veva för hand, att trilla ned i, att uppleva med alla sinnen, det vill säga att medvetandegöra i flera dimensioner.

Nils Fabiansson

Jussi Hanhimäki, *The Flawed Architect. Henry Kissinger and American Foreign Policy*, Oxford University Press, Oxford & New York 2004. 554 s.

Även om likheterna mellan situationen i 1960-talets Sydostasien och den i nuvarande Irak inte skall överdrivas, är det likväl tydligt att den amerikanska presidentvalskampanjen 2004 i flera avseenden påminde om den politiska debatt som fördes hösten 1968. I bägge fallen överskuggades valet av ett kostsamt krig mot en svårgripbar fiende; i bägge fallen hävdades att interventionen var en konse-

York 2002; N James, "The Cold War", *Antiquity*, nr 293 (2002), och Roberta Gilchrist, "Towards a Social Archaeology of Warfare", *World Archaeology* 2003:1.

3. Se t ex Kenneth von Kartaschew, *Från Oscar-Fredriksborg till Ersta. Rapport från utredningen "Avveckling av fästningar"* (Fortifikationsförvaltningen/Fastighetsverket), Stockholm 1994, och *Tysk Befästningsbyggeri 1933–1945 med hovedægt på kystbefæstningsanlæggene i Danmark* (Miljøministeriet), København 1990.

4. Kent Zetterberg & Lars Ericsson, "Kalla krigets historia riskerar att falla i glömska", *Framsyn* 2004:1. Se även övriga artiklar i tema "Sverige och kalla kriget" i samma nummer.

kvens av en övertro på Förenta staternas förmåga att bygga stater; i bägge fallen var interventionens ideologiska bevekelsegrund försvaret av den fria världen – 1968 mot kommunismen, 2004 mot den internationella terrorismen; i bägge fallen resulterade respektive konflikt i en tilltagande antiamerikansk världsoption; i bägge fallen framfördes kritik mot att en genomtänkt reträttstrategi tycktes saknas. Kort sagt, de enorma utrikespolitiska utmaningar USA stod inför vid slutet av 1960-talet var inte helt olika de George W Bush har att hantera under sin andra presidentperiod. Förutom att Tet-offensiven i februari 1968 tydligt hade visat på den prekära situationen i Vietnam tycktes dessutom den tidigare så enade västalliansen börja vittra sönder. Frankrike hade beslutat att lämna NATOs militära struktur. Därtill vållade Västtysklands *Ostpolitik* ett visst huvudbry i Washington. Det trängande dilemma, hösten 1968 (liksom hösten 2004), handlade främst om hur förtroendet för amerikanskt ledarskap i världen skulle återetableras. Vad som krävdes var inget mindre än en i grunden ny, innovativ, utrikespolitisk ordning.

Den huvudsaklige arkitekten bakom denna ordning kom att bli Henry Kissinger – en tysk-judisk politisk flykting som efter en framgångsrik akademisk karriär fungerade som informell konsult åt Johnson-administration och som utrikespolitisk rådgivare åt New York-guvernören och presidentaspiranten Nelson Rockefeller. Av Richard Nixon utnämndes han sedermera till nationell säkerhetsrådgivare, en position varifrån han tidigt kom att överskugga såväl utrikesminister William Rogers som försvarsminister Melvin Laird, och som han behöll även under Gerald Fords presidentur. Makten att formulera den övergripande amerikanska utrikespolicyn genomgick under dessa år en tydlig centralisering. Från 1973 innehade Super-K, som amerikansk media dubbade honom till, även utrikesministerposten. Jussi Hanhimäki, professor i internationell historia och politik vid Graduate Institute of International Studies i Genève har, delvis med hjälp av tidigare hemligstämplat material, åstadkommit ett imponerande och nyanserat porträtt av en av efterkrigstidens verkliga portalgestalter. Framställningen har formen av en politisk biografi och begränsar sig i huvudsak till Kissingers tid i Vita Huset. Mycket av källmaterialet är hämtat från politiska protokoll. Vid sidan av statsmannen skymtar emellertid människan Kissinger stundom fram, då ofta sedd i stabschefen H R Haldemans eller rådgivaren John Erlichmans perspektiv. Bokens titel anspelar helt visst på bristerna i Kissingers karaktärsegenskaper – hans förkärlek för hemlighetsmakeri, hans maktfullkomlighet, hans intellektuella fåfänga, hans paranoia och realpolitiska cynism – men framför allt på bristerna i den nya världsordning han strävade efter att förverkliga.

Denna ordning byggde på deténte (avspänning) och triangulär diplomati. Den diplomatiska öppningen av Kina möjliggjordes av tilltagande sino-sovjetiska spänningar, något som, insåg Kissinger, gav ett tillfälle att, som han förklarade för Nixon, "drink our mai tai and vodka too". Världen enligt Kissinger var ett schackbrä-

de, där de enda verkliga spelarna var USA, Sovjetunionen och Kina. Det var på denna arena nyckeln till lösningen på problemet i Sydostasien skulle sökas. Det stora tankefelet, argumenterar Hanhimäki, var att underhandlingar med Sovjetunionen och Kina visade sig otillräcklig ifråga om regionala konflikter. De löste inte det amerikanska dilemma i Vietnam, inte heller förmådde de förhindra kriget mellan Indien och Pakistan 1971, Yom Kippur-kriget 1973 eller kriget i Angola 1974–1976. Världen var helt enkelt mer komplex än den tvekamp med kommunismen som Kissinger ständigt hade för ögonen; varje pjäs på brädet visade sig ha sin egen agenda. Istället för att skapa en stabil maktbalans bidrog détente och triangulär diplomati till en rigiditet som i slutändan begränsade det amerikanska manöverutrymmet. Kissingers ordning, hävdar Hanhimäki, misslyckades även på grund av den amerikanska opinionen; hemliga underhandlingar och avspänning gentemot Sovjetunionen lämpade sig uppenbart illa för en period präglad av Watergate.

Få nu levande statsmän är så kontroversiella som Henry Kissinger. Tack vare en ständigt hög medial profil – i egenskap av fredspristagare, flitig författare och kolumnist, informell rådgivare och framgångsrik politisk konsult – fortsätter han att engagera. Belackarna har framhållit hans roll i den till synes onödiga förlängningen av Vietnam-kriget, de hemliga bombningarna i Kambodja (vilka kan anses ha bidragit till en ytterligare destabilisering av landet och därmed ha berett vägen för Khmer Rouges skräckvälde), den åtminstone indirekta inblandningen i statskuppen i Chile samt sanktionen av Indonesiens hårda politik mot Östtimor. Mot detta har reträtten från USAs längsta krig ställts, liksom öppningen till Kina, det första kärnvapenfördraget (SALT I 1972) och den framgångsrika skytteldiplomatin i Yom Kippur-krigets efterdyningar. Hanhimäki gör inga moraliska ställningstaganden; hans syfte är att undersöka i vad mån Kissingers insatser gjorde någon skillnad. Författarens balanserade redogörelse förtjänar stort beröm. Den omfattande kritik som genom åren riktats mot Kissinger må i vissa fall ha varit berättigad. Tyvärr har den dock ofta präglats av ett alltför stort mått av självrättfärdighet. Hanhimäki har i sin bok på ett beundransvärt sätt förmått begripliggöra och kontextualisera periodens amerikanska utrikespolitik. Den är därför ett välkommet bidrag till den till synes outtömliga debatten om fenomenet Henry Kissinger.

Martin Öhman